

ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (15^{ΟΣ} - 19^{ΟΣ} ΑΙ.)

Τα προνόμια που εκχώρησε ο Μωάμεθ ο Πορθητής στο Οικουμενικό Πατριαρχείο επέτρεψαν στους ορθοδόξους πληθυσμούς να διατηρήσουν τη θρησκευτική τους πίστη, την ιστορική τους μνήμη και ασίγαστη την επιθυμία για την εκτίναξη του καταπιεστικού ζυγού.

Ο πρώτος μετά την Άλωση Οικουμενικός Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος, μέσα στην εξαθλίωση και την ισοπέδωση, επιδόθηκε στο κατηχητικό και ποιμαντικό έργο χάριν των υπόδουλων ορθοδόξων συντελώντας στην ενότητά τους.

Παρ' όλους τους διωγμούς και τις συχνές αιματηρές παραβιάσεις των προνομίων εις βάρος των Ορθοδόξων πληθυσμών, το κήρυγμα του Ευαγγελίου ουδέποτε σίγασε.

α. Η ομιλητική παράδοση

Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα οι κήρυκες του Ευαγγελίου συνέχισαν την ομιλητική παράδοση που εγκαινιάστηκε στην ελληνόφωνη Ανατολή κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Η *ομιλία* (*homilia*) αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος, το οποίο δημιουργήθηκε τον 2^ο και 3^ο αιώνα από επιδράσεις του κηρύγματος της εβραϊκής Συναγωγής και της διδασκαλίας των Κυνικών. Οι Κυνικοί δίδασκαν την αρετή στις γωνιές των δρόμων με ύφος απλό και οικείο για τους κατοίκους της ελληνιστικής Οικουμένης, με προσήγεια και ενάργεια, χρησιμοποιώντας ερωτήσεις και αποκρίσεις. Οι ελληνίζοντες Ιουδαίοι επηρεάστηκαν από το ύφος των Κυνικών στην ερμηνεία του Νόμου και των Προφητών, ενώ το χριστιανικό κήρυγμα δέχτηκε άμεσες επιδράσεις από τον ιουδαιοχριστιανικό πολιτιστικό περίγυρο, μέσα στον οποίο γεννήθηκε και στη συνέχεια εξαπλώθηκε.

Η δομή της χριστιανικής ομιλίας ακολουθεί το βιβλικό κείμενο, το οποίο ερμηνεύεται, με στόχο να γίνει κατανοητό από το εκκλησίασμα. Η επιχειρηματολογία στηρίζεται και σε άλλα συναφή βιβλικά παραθέματα, τα οποία συνυφαίνονται με την ερμηνεύόμενη ευαγγελική περικοπή. Καταλήγει με την εξαγωγή μεμονωμένων διδαγμάτων ή με την τελι-

κή σύνθεση ενός, τα οποία οι πιστοί καλούνται να εφαρμόσουν στη ζωή τους.

Στα τέλη του 2^{ου} αι. το κήρυγμα έχει χαρακτήρα προφορικό, εκφωνείται στην ελληνιστική Κοινή, όπως το παρέλαβαν από τις πρώτες χριστιανικές κοινότητες οι μαθητές των Αποστόλων.

Μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αι. οι κήρυκες του Ευαγγελίου κρατούσαν σημαντικές αποστάσεις από τα κελεύσματα της Ρητορικής, ενώ κατά τον 4^ο αιώνα διαλέχτηκαν δημιουργικά με τους διδασκάλους της πανίσχυρης τότε ρητορικής τέχνης και ενσυνειδήτως υιοθέτησαν ορισμένα από τα παραγγέλματά της.

Η Ρητορική ήταν μία διδακτέ τέχνη (αντικείμενο διδασκαλίας) που κατείχε κεντρική θέση στην εγκύκλια παιδεία των αρχαίων, των μέσων και των νεωτέρων χρόνων (trivium = τρεις οδοί = γραμματική, ρητορική, διαλεκτική, quadrivium = τέσσερις οδοί = αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, αστρονομία). Οι ρητοροδιδάσκαλοι εκπαίδευαν τους μαθητές τους να διακρίνουν σε κάθε περίπτωση τα υπάρχοντα πειστικά επιχειρήματα, να χρησιμοποιούν λογικά επιχειρήματα (λόγος), να έχουν σωστό χαρακτήρα (ήθος) και να κατανοούν τα ανθρώπινα συναισθήματα (πάθος), ώστε να δημιουργούνται ανάλογες για την κάθε περίπτωση συγκινήσεις (Αριστοτέλους, *Ρητορική* 1355 b και εξής).

Ανάλογα με την ποικιλία των ακροατών των ρητορικών λόγων διακρίθηκαν τρία είδη: α) *το συμβουλευτικό* με αποδέκτες τους πολίτες, οι οποίοι προτρέπονται ή αποτρέπονται να αποφασίσουν για κάτι στο μέλλον, β) *το δικανικό*, με αποδέκτες τους δικαστές που θα κρίνουν το δίκαιο ή το άδικο μιας πράξης στο παρελθόν και γ) *το επιδεικτικό*, με το οποίο οι πολίτες καλούνται να συνειδητοποιήσουν το ωφέλιμο ή το αισχρό από τον έπαινο ή τον ψόγο των ρητόρων.

Προκειμένου να προετοιμασθεί ένας ρητορικός λόγος χρειάζεται να εκπληρωθούν τρεις στόχοι: η επινόηση του κεντρικού θέματος (*εύρεσις*), το γλωσσικό *ύφος*, δηλαδή τα σχήματα του λόγου (*λέξις*) και η διάταξη (*τάξις*), δηλαδή η δομή του (*πρόμιον, πρόθεσις, πίστις*=απόδειξις με τα μέσα πειθούς και *επίλογος*).

Οι ρητοροδιδάσκαλοι παράλληλα με την εκπαίδευση των νέων στην τέχνη της πειθούς δίδασκαν και τους γλωσσικούς κανόνες της αττικής διαλέκτου, η οποία επεβλήθη στον γραπτό λόγο (*αττικισμός*). Οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι από θαυμασμό προς τον κλασικό πολιτισμό εγκαινίασαν μια υπερδισχιλιετή τεχνητή διγλωσσία στην ελληνόφωνη λεκάνη της Μεσογείου, ανάμεσα στην προφορική ελληνιστική Κοινή (3^{ος} π.Χ. αι. - 3^{ος} μ.Χ.), δηλαδή τη φυσική εξέλιξη των αρχαιοελληνικών δι-

αλέκτων του 5^{ου} π.Χ. αι. και τη μίμηση της αττικής διαλέκτου, στην οποία κατά τους κλασικούς χρόνους είχαν συνταχθεί λογοτεχνικά αριστουργήματα. Η γνώση της κλασικής αττικής διαλέκτου και των ρητορικών σχημάτων αποτέλεσε την αναγκαία προϋπόθεση ανέλιξης στη διοίκηση των Ελληνιστικών Βασιλείων και αργότερα του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους.

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες το κήρυγμα της Εκκλησίας δεν είχε τίποτα κοινό με τους λόγους των ρητόρων, εφόσον ο λόγος (*ratio*, τα ανθρώπινα λογικά επιχειρήματα, η πειθώ) ήταν ασυμβίβαστος προς την πίστη (*fides*), δηλαδή προς τον αποκαλυπτικό Λόγο και τη δύναμη του Αγίου Πνεύματος («ο λόγος μου και το κήρυγμά μου ουκ εν πειθοίς ανθρωπίνης σοφίας λόγοις, αλλ' εν αποδείξει Πνεύματος και δυνάμεως», Α' Κορ. 2, 4).

Εξάλλου η ελληνιστική προφορική Κοινή γλώσσα της Καινής Διαθήκης και της μετάφρασης της Παλαιάς διαφοροποιούσε αποφασιστικά το χριστιανικό κήρυγμα από τους αττικίζοντες ρητορικούς λόγους. Κατά τη Ρητορική τα υψηλά νοήματα αποδίδονται μόνον σε υψηλή γλώσσα (*το πρέπον - decus* του Αριστοτέλους), ειδικότερα με τον αττικισμό και με τις ρητορικές υποδείξεις για τη δομή και το ύφος του κειμένου. Συνεπώς ό,τι καταγράφεται στην ευκαταφρόνητη ή χυδαία (*volgare*) προφορική

είναι ανάξιο και ως προς τη μορφή και ως προς το περιεχόμενο.

Όταν οι διωγμοί κατά των Χριστιανών καταλάγιασαν, ο διδάσκαλοι του Ευαγγελίου κλήθηκαν να απολογηθούν για την απλή γλώσσα του Ευαγγελίου και για την επιχειρηματολογία που δεν στηριζόταν στα λογικά μέσα πειθούς, αλλά σε μία αυθεντία που οι ρήτορες-σοφιστές αμφισβητούσαν, όπως «τάδε λέγει Κύριος» ή «ως γέγραπται». Οι λόγοι ήταν εμφανώς ποιμαντικοί, εφόσον η Ρητορική ήταν παντοδύναμη στους μορφωμένους κύκλους της αυτοκρατορίας και οι αρνητικές απόψεις των διδασκάλων επηρέαζαν αρνητικά εναντίον των Χριστιανών τους μαθητές τους, υποψήφιους υψηλόβαθμους αξιωματούχους ή ακόμη τους κρατούσαν μακριά από την χριστιανική πίστη.

Οι Καππαδόκες Πατέρες (Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης και ο Ιερός Χρυσόστομος από την Αντιόχεια) σπούδασαν οι ίδιοι την ρητορική τέχνη μετά πολλών επαίνων κοντά σ' επιφανείς διδασκάλους. Για την υπεράσπιση των βιβλικών κειμένων χρησιμοποίησαν την υφολογική θεωρία του περιώνυμου ρήτορα Ερμογένη (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.), όπως εκτίθεται στο έργο του *Περί Ιδεών*. Ειδικότερα από τις υφολογικές προτάσεις του Ερμογένη επέλεξαν την *αφέλεια*, την *σφήνεια* και την *καθαρότητα*, για να δικαιολογήσουν

την απλή γλώσσα των Γραφών και την *Ιδέα* της *σεμνότητας*, για να εξάρουν την μεγαλοπρέπεια του περιεχομένου τους. Με αυτόν τον τρόπο απέδειξαν το *πρέπον* των Γραφών.

Το κήρυγμα της Εκκλησίας τον 4^ο αιώνα και εξής ουδόλως επηρεάστηκε από τους ρητορικούς λόγους ως προς τη δομή ή το περιεχόμενό του, αλλά μόνον ως προς τη γλωσσική του διατύπωση και το γλωσσικό του ύφος. Η δομή και η βιβλική επιχειρηματολογία της *ομιλίας* παρέμειναν τα ίδια και μόνο η γλώσσα της ακολούθησε τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες της αρχαίας αττικής διαλέκτου (αττικισμός), ενώ το ύφος, κατά το κριτήριο του ομιλητή, διανθίστηκε από άφθονα ρητορικά σχήματα. Ο προσφιλέστερος ρήτορας των κηρύκων της Ανατολής υπήρξε ο Ισοκράτης, για τη σαφήνεια και την κομψότητα του ύφους του και για την καλλιέργεια των επιδεικτικών - πανηγυρικών λόγων. Αυτό το είδος ήταν εγγύτερο προς τις ανάγκες της Εκκλησίας για τους εγκωμιαστικούς λόγους, ενώ το δικανικό και το συμβουλευτικό που άνθησαν στην Αθηναϊκή δημοκρατία μαράζωσαν μέσα στα νέα πολιτικά σχήματα.

Οι διδάσκαλοι της Εκκλησίας κατά τον 4^ο αι. διαλέχτηκαν δημιουργικά με τις απαιτήσεις του πολιτιστικού τους περίγυρου. Γνώρισαν με πληρότητα τη θεωρητική διδασκαλία και την εφαρμογή της

Ρητορικής και χρησιμοποιώντας τα μέσα των συνομιλητών τους πρόβαλαν τη διδασκαλία της Γραφής. Μπροστά στην ακατανίκητη πίεση του αττικισμού, ακολούθησαν και οι ίδιοι τη μίμηση της αττικής στο γραπτό λόγο, παρ' όλον ότι το Ευαγγέλιο είχε κηρυχθεί στην περιφρονημένη ελληνιστική προφορική γλώσσα. Από τα παραγγέλματα της Ρητορικής υιοθέτησαν εκείνα που αναφέρονται στη λέξη (ύφος, καλλωπισμός της γλώσσας) αποβλέποντας σ' ένα αισθητικό αποτέλεσμα που δεν θα απέρριπτε εκ των προτέρων το κήρυγμα του Ευαγγελίου λόγω υφολογικής απαξίας, αλλά θα το καθιστούσε ανταγωνίστιμο προς την πληθώρα των ρητορικών ακουσμάτων των ελληνοφώνων εκείνης της εποχής.

Κατά τον 4^ο αι. καθορίστηκε η γλώσσα και η μορφή του χριστιανικού κηρύγματος, ενώ ο Ιερός Χρυσόστομος, «*ο την γλώτταν χρησορρήμων*», αποτέλεσε το αδιαφιλονίκητο πρότυπο του χριστιανού κήρυκα διαμέσου των αιώνων, για την ανάπτυξη στο έπακρον της ερμηνευτικής ομιλίας και την παράμιλλη χρήση των ρητορικών σχημάτων.

Εγχειρίδια ομιλητικής με τεχνικές οδηγίες για τη συγγραφή των κηρυγμάτων μήτε ο Ιερός Χρυσόστομος μήτε κανένας άλλος κήρυκας του Ευαγγελίου κατέγραψαν στους αιώνες που ακολούθησαν. Ο λόγος είναι προφανής: το περιεχόμενο των κηρυγμάτων προέρχεται από τη μελέτη των ιερών κειμέ-

νων και τη γενικότερη σπουδή της ιεράς παιδείας, ενώ η γνώση της αττικής και η χρήση των υφολογικών σχημάτων ήταν καρποί της θύραθεν παιδείας και της φοίτησης στο *trivium*. Μόνη εξαίρεση ίσως αποτελούν οι θεολογικές σκέψεις που παραθέτει ο Ιωάννης Χρυσόστομος στο 4^ο και 5^ο κεφάλαιο του *Περί Ιερωσύνης Λόγου*, οι οποίες βεβαίως δεν συνιστούν τυπικό ομιλητικό εγχειρίδιο.

Όσα ομιλητικά κείμενα έχουν γίνει γνωστά στην έρευνα από την εποχή του Βυζαντίου (4^{ος}-15^{ος} αι.), σποραδικοί λόγοι ή Ομιλιάρια (ή Κυριακοδρομία = συλλογές κηρυγμάτων που αναφέρονται στα ευαγγελικά ή αποστολικά αναγνώσματα του λειτουργικού έτους) έχουν άμεση σχέση με τα κηρύγματα του Ιωάννου Χρυσοστόμου. Είτε τον αντιγράφουν κατά λέξιν είτε τον μιμούνται είτε μαρτυρούν την ίδια τακτική (γλώσσα αττικίζουσα, ρητορικά σχήματα και μέθοδος ερμηνευτική, πβ. Ομιλίες Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, 14^{ος} αι.). Η μίμηση παλαιότερων κλασικών προτύπων (*imitatio*) ήταν μία γενικότερη τάση που επικράτησε για πολλούς αιώνες στην Ανατολή. Όμως στην περίπτωση του Ι. Χρυσοστόμου έπαιξε ρόλο το θαυμαστό ύφος του και ο υπομνηματισμός πληθώρας βιβλικών κειμένων.

Η λόγια γλώσσα των κηρυγμάτων που διασώθηκαν όντως προβληματίζει, εφόσον την γνώριζαν

μόνον ολίγιστοι νέοι που είχαν πρόσβαση στην εγκύκλια παιδείυση (trivium). Ως εκ τούτου υπάρχουν απορίες για τη γλωσσική κατανόησή τους από το ευρύτερο εκκλησίασμα.

Η πιθανότερη απάντηση μπορεί να είναι η εξής: τα κηρύγματα εκφωνήθηκαν σε απλούστερη γλώσσα και στη συνέχεια καταγράφηκαν στη μοναδική γραπτή που διδάσκονταν όσοι γνώριζαν γράμματα, δηλαδή στην αττικίζουσα (ή λόγια γραπτή γλώσσα του Βυζαντίου). Εξάλλου ορισμένα από τα γραπτά ομιλητικά κείμενα που διασώθηκαν πιθανόν να σχεδιάστηκαν, ως βοηθήματα, πριν από την εκφώνησή τους στον άμβωνα. Τέλος, είναι αδιαμφισβήτητο ότι το δείγμα των κηρυγμάτων που εκφωνήθηκαν στους ιερούς ναούς της ελληνόφωνης Ανατολής και έχει διασωθεί είναι ελάχιστο και κυρίως προέρχεται από μεγάλα αστικά κέντρα με αρκετό μορφωμένο εκκλησίασμα παρά από τις αγροτικές περιοχές.

Διαφορετικά ένας ενδεχόμενος γλωσσικός αποκλεισμός των απαιδευτών από το μήνυμα του Ευαγγελίου, αντιβαίνει προς την εντολή του Ιησού προς τους Αποστόλους «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τα έθνη» (Μτ. 28, 19) και τη συνειδητοποίηση της αποστολής τους «ο αναπληρών τον τόπον του ιδιώτου πως ερεί το αμίν επί τη ση ευχαριστία» (Α' Κορ. 14, 16).

β. Οι συνθήκες μετά την Άλωση

Το κήρυγμα του Ευαγγελίου υπήρξε πρωταρχική μέριμνα της Μητέρας Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως για την πνευματική οικοδομή των υποδούλων ορθοδόξων και την καταπολέμηση της άγνοιας, της τυπολατρίας και της δεισιδαιμονίας. Η φτώχεια και η ανέχεια οδήγησαν πριν και μετά την Άλωση τους περισσότερους λογίους στην Δύση, ενώ κοντά στον εξαθλιωμένο λαό, που εγκατέλειπε την ύπαιθρο από ανασφάλεια, για να συσσωρευθεί στις μεγαλύτερες πόλεις, στάθηκε ο κλήρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Οι συνθήκες μόρφωσης ευθύς εξ αρχής δεν εξέλειπαν. Στις μονές του Αγίου Όρους, όπως και σε άλλα μοναστήρια και ναούς που είχαν διασωθεί από τη μανία των κατακτητών, οι θησαυροί με τα χειρόγραφα των κλασικών συγγραφέων και των μεγάλων Διδασκάλων της Εκκλησίας αποτέλεσαν πηγή γνώσης της θύραθεν και της ιεράς παιδείας. Αλλά και τα διδακτικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούσαν οι θύραθεν διδάσκαλοι για το trivium και το quadrivium (*Προγυμνάσματα* του Αφθονίου) αποτέλεσαν τη βάση της διατήρησης της εγκύκλι-ας παιδείας και της κατάρτισης των κηρύκων του Ευαγγελίου σε χρόνια, που κατά τον ποιητή «τα σκιαζε όλα η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά».

Εξάλλου Ορθόδοξοι κληρικοί από τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα είχαν την ευκαιρία ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα να σπουδάσουν στην Ιταλία, με αποτέλεσμα μία μερίδα λίγων κληρικών κατά τους δύο πρώτους ζοφερούς αιώνες και αργότερα πολύ περισσότεροι να καταρτισθούν και να καλλιεργήσουν το κήρυγμα.

Ο Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος ήταν φορέας μιας αδιάλειπτης γλωσσικής τοποθέτησης, η οποία εγκαινιάστηκε από τους μεγάλους Διδασκάλους του 4^{ου} αιώνα και εν πολλοίς συνεχίζεται μέχρι και σήμερα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η χρήση της αττικής διαλέκτου διανθισμένης με ποικιλία ρητορικών σχημάτων στο γραπτό λόγο (= λόγια γραπτή γλώσσα), στην οποία, από τον 4^ο έως τον 15^ο αιώνα, καταγράφηκαν όλα σχεδόν τα εκκλησιαστικά κείμενα (λειτουργικά, αντιρρητικά, εγκωμιαστικά, ομιλητικά), ήταν η κύρια ένδειξη του σεβασμού της Εκκλησίας απέναντι στην περίλαμπρη κλασική παράδοση. Οι διδάσκαλοι της Εκκλησίας ευθύς εξ αρχής απέρριψαν την ειδωλολατρία των αρχαίων Ελλήνων, ενώ διαλέχτηκαν με τη φιλοσοφική σκέψη, με στόχο να την εκχριστιανίσουν.

Εντούτοις ο Σχολάριος όπως και οι λόγιοι κληρικοί που δεν διέφυγαν στη Δύση γνώριζαν καλά και τη μητρική τους γλώσσα, τη φυσική εξέλιξη της

ελληνιστικής Κοινής των Ευαγγελίων και της προφορικής δημώδους του Βυζαντίου, η οποία ήδη από την εποχή της Φραγκοκρατίας (12^{ος} αι. και εξής) είχε αρχίσει να δίνει γραπτούς λογοτεχνικούς καρπούς.

Από τον Γεννάδιο σώθηκαν ορισμένα κείμενα στην προφορική, π.χ.: *«επειδή ηρώτησας μαθείν τι ήθελεν ο Θεός και εσαρκούτο, άκουσον τον τρόπον: Θεός ουδεμίαν χρείαν είχε σαρκωθήναι, αλλ' η ανθρωπότης εδέετο ιατρείας»*, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Εκκλησία συνειδητοποιεί τις καινούριες εξωτερικές πιεστικές συνθήκες και το χρέος της να διατυπώσει ανάλογα το κήρυγμά της, προκειμένου να προσληφθεί και να γίνει αποδεκτό. Μαρτυρίες υπάρχουν και για τους μεταγενέστερους Πατριάρχες. Για παράδειγμα ο Μάξιμος Γ' δίδασκε *«επ' άμβωνος του πατριαρχείου και εν άλλαις εκκλησίαις τον λόγον του Θεού κατά πάσαν Κυριακήν και εορτήν»*, ο Νήφων κήρυττε *«καθ' ημέραν επ' άμβωνος και εποίει διδαχάς λογίως και θαυμασίως»*. Αλλά και ιεράρχες άλλων περιοχών κήρυτταν *«ακωλύτως και με παρρησία»*.

Το ποιμνιο, οπωσδήποτε, κρατούσε ζωντανή την πίστη του και την συνείδηση της πολιτιστικής του υπεροχής απέναντι στους κατακτητές. Ωστόσο η άγνοια και η αμάθεια από την έλλειψη παιδείας και η αναγκαστική συμβίωση με τους Οθωμανούς

δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για την προσκόλληση στα τελετουργικά, τον συμφυρμό των προλήψεων και της μαγγανείας με τη λαϊκή ευσέβεια και την αδυναμία αντίστασης στην προπαγάνδα των απεσταλμένων της Ρώμης, που χρησιμοποιούσαν την ζωντανή γλώσσα του λαού και αλίευαν πιστούς, κυρίως νέους, για τα μοναχικά τους τάγματα.

γ. Οι ομιλητικές παραδόσεις της Τουρκοκρατίας

Στα ομιλητικά έργα της Τουρκοκρατίας (15^{ος}-19^{ος} αι.) επισημαίνονται τρεις ομιλητικές τάσεις.

Η πρώτη συνεχίζει με πιστότητα το πατερικό ομιλητικό παράδειγμα, δηλαδή την ερμηνευτική Ομιλία με ποικιλία βιβλικών παραθεμάτων για τη στήριξη της διδασκαλίας και γλώσσα λόγια. Επιφανής εκφραστής της κατά τον 18^ο αι. είναι ο Αθανάσιος Πάριος, ο οποίος επηρέασε και άλλους ονομαστούς ιεροκήρυκες.

Η δεύτερη τάση ουσιαστικά αποτελεί την προσαρμογή της πατερικής Ομιλίας στο γλωσσικό κώδικα των ελληνοφώνων των νεωτέρων χρόνων και την ένταξη στην ερμηνεία του βιβλικού κειμένου επίκαιρων θεμάτων (Κοσμάς ο Αιτωλός).

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα σώζεται ο «Θησαυρός» του μοναχού Δαμασκηνού Στουδίτη, κεί-

μενο κατήχησης και ευρύτερης πνευματικής οικοδομής, το οποίο έπαιξε ανεκτίμητο ρόλο για τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης των υποδούλων. Η χρήση της προφορικής γλώσσας και το απέριττο ύφος του πεπαιδευμένου λόγιου συγγραφέα του, υποδηλώνουν την προσαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας στις ανάγκες του χειμαζόμενου ποιμνίου.

Ο Μελέτιος Πηγάς (1549-1601) κήρυξε το Ευαγγέλιο ως ιερομόναχος στην πατρίδα του Κρήτη, ως πρωτοσύγκελος στην Κωνσταντινούπολη και ως πατριάρχης στην Αλεξάνδρεια. Χρησιμοποίησε τη νεοελληνική της εποχής του, απέφυγε τη σωρεία των ρητορικών σχημάτων, στηρίχτηκε στη βιβλική και πατερική επιχειρηματολογία και στηλίτευσε τις παρεκτροπές των συγχρόνων του. Τα κηρύγματά του που εκφωνήθηκαν στο Ναό της Χρυσοπηγής και Παμμακαρίστου κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη (1586-1587) είναι απλά, κατανοητά, επίκαιρα και θερμότερα αποδεκτά. Δημοσιεύτηκαν με τον τίτλο «*Ευαγγελικής διδασκαλίας περίοδος*», στον οποίο οι μεταγενέστεροι μελετητές του πρόσθεσαν την μετωνυμία «Χρυσοπηγή», υπονοώντας εκτός από τον τόπο εκφώνησης και τον πνευματικό τους πλούτο.

Την πατερική ομιλία καλλιέργησε και ο μαθητής του Πηγά Μάξιμος Πελοποννήσιος, σχολιάζο-

ντας τις ευαγγελικές περικοπές σε απλή γλώσσα και εξαγοντας χρήσιμα διδάγματα για το εκκλησίασμα.

Τον επόμενο αιώνα (18^{ος}) ο Εθναπόστολος Κοσμάς ο Αιτωλός διδάσκει την Αγία Γραφή σε γλώσσα ζωντανή και με έντονο πάθος για την πνευματική αφύπνιση του λαού, επιβεβαιώνοντας την ευλυγισία του ομιλητικού παραδείγματος της πατερικής περιόδου και τη δυνατότητα προσαρμογής στις ανάγκες μιας διαφορετικής εποχής. Στην ίδια γραμμή θα κινηθούν αργότερα και οι εκπρόσωποι του ανανεωτικού κινήματος των Κολλυβάδων.

Η τρίτη τάση είχε καθарές επιδράσεις από τα ομιλητικά ρεύματα που επικρατούσαν στη Δύση, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιοελληνική ρητορική κληρονομιά και ύστερα από μία μακρά επεξεργασία στον λατινόφωνο χώρο επέστρεψαν ως αντιδάνεια στην ελληνόφωνη Ανατολή. Όσοι την εκπροσωπούν σπούδασαν στα ονομαστά πανεπιστήμια της Ιταλίας, όπου παράλληλα διδάχτηκαν και την αφθονία των πολύπλευρων γνώσεων που βλάστησαν από την Αναγέννηση και εξής.

δ. Η λατινόφωνη ομιλητική παράδοση

Η ομιλητική παράδοση της λατινόφωνης Εκκλησίας στηρίχθηκε εν πολλοίς στο έργο του κο-

ρυφαίου Ρωμαίου ρήτορα Κικέρωνα (1^{ος} αι. π.Χ.) και του μαθητή του μεγάλου ρητοροδιδασκάλου Κοϊντιλιανού (1^{ος} αι. μ.Χ.). Οι λατινόφωνοι κήρυκες κατά τους τέσσερις πρώτους αιώνες κράτησαν εφεκτική στάση απέναντι στη Ρητορική, εφόσον οι επιφανέστεροι την σπούδασαν και ορισμένοι την δίδαξαν (Τερτυλλιανός, Κυπριανός, Αρνόβιος, Λακτάντιος και Αυγουστίνος). Από την τέχνη απέρριψαν την ειδωλολατρικές αναφορές. Υιοθέτησαν τα ρητορικά σχήματα και τις συλλογιστικές μεθόδους της δικανικής ρητορείας για την ερμηνεία της Γραφής και την υπεράσπιση της χριστιανικής αληθείας.

Ο Ιερός Αυγουστίνος (354-430) σπούδασε Ρητορική στην πατρίδα του Ταγκάστη της Νουμιδίας και την δίδαξε στην Καρχηδόνα, στη Ρώμη, και στα Μεδιόλανα (Μιλάνο), όπου συνδέθηκε με τον Επίσκοπο Αμβρόσιο, μαθητή του Ωριγένη και του Μ. Βασιλείου στην ερμηνεία των Γραφών. Η πραγματεία του *De Doctrina Christiana* αποτέλεσε θεμελιώδες διδακτικό εγχειρίδιο ομιλητικής με οδηγίες για το περιεχόμενο και τη μορφή (δομή και ύφος) του χριστιανικού κηρύγματος. Τα τρία πρώτα βιβλία ασχολούνται με την ερμηνεία της Γραφής και το τέταρτο με ρητορικές υποδείξεις προς τον κήρυκα, ώστε ο λόγος του να διδάξει, να τέρψει και να πείσει (*probare, delectare, flectere* = στόχοι της

θύραθεν Ρητορικής κατά τον Κικέρωνα). Για να πετύχει η πρόσληψη του ευαγγελικού μηνύματος υποδεικνύεται ο καλλωπισμός της γλώσσας με τα ρητορικά σχήματα (*ornamentum*) και η προσεγμένη εκφορά – άρθρωση του κηρύγματος (*pronuntatio* ή *actio*).

Ο Αυγουστίνος στηριγμένος στις θεωρητικές αρχές του Κικέρωνα, συνέταξε ένα εγχειρίδιο διδακτής ρητορικής τέχνης με εφαρμογές στο βιβλικό κείμενο. Εγκαινίασε μία χριστιανική ρητορική παράδοση με αδιαμφισβήτητο κύρος, η οποία επέδρασε στους λατινόφωνους κήρυκες από τον 8^ο έως τον 15^ο αιώνα.

Την ίδια εποχή οι κορυφαίοι διδάσκαλοι στην ελληνόφωνη Ανατολή κράτησαν τη δομή της ομιλίας που παρέλαβαν από τους αποστολικούς Πατέρες και την κόσμησαν με τις αττικές χάριτες (ρητορικά σχήματα) κατά τα πρότυπα των επιδεικτικών λόγων του Ισοκράτη. Ο Αυγουστίνος υιοθέτησε τις αρχές της δικανικής ρητορείας και σηματοδότησε την απαρχή ενός νέου ομιλητικού είδους, του λόγου, με δομή που ακολουθεί τις βασικές αρχές του Αριστοτέλη και του Κικέρωνα. Ο λόγος γνώρισε διάφορες επεξεργασίες διαμέσου των αιώνων, μέχρις ότου εισαχθεί και στην ελληνόφωνη υπό τον οθωμανικό ζυγό Ανατολή.

Οπωσδήποτε η πατερική ομιλία δεν ήταν άγνωστη στη Δύση, εφόσον οι κορυφαίοι λατινόφωνοι διδάσκαλοι είχαν φοιτήσει στην Ανατολή (π.χ. Αμ-

βρόσιος Μεδιολάνων). Διατηρήθηκε διαμέσου των αιώνων ως *sermo antiquus* και έγινε πάλι γνωστή μαζί με τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και της ελληνόφωνης ομιλητικής παράδοσης από τους φυγάδες Έλληνες λόγιους τον 15^ο αι.

Οι επιδράσεις της Ρητορικής του Κικέρωνα και του Αυγουστίνου επέδρασαν στη μορφή που πήρε η άνθηση του κηρύγματος από τον 13^ο -16^ο αιώνα. Με τον όρο *Artes Praedicandi* (Τέχναι του κηρύγματος) εννοούνται μία πληθώρα συλλογών κηρυγμάτων αυτής της εποχής, με στόχο την κατήχηση του εκκλησιαστικού πληρώματος. Όλα τα ομιλητικά εγχειρίδια κινούνται στη γραμμή της *Doctrina Christiana*: παρέχουν οδηγίες για την οργάνωση του κηρύγματος, τη θεολογική διδασκαλία, τα λογικά επιχειρήματα και τον προσεταιρισμό των αποδεκτών. Η προτεινόμενη μορφή ήταν ο *sermo modernus* (=σύγχρονος λόγος) σε αντιδιαστολή προς την πατερική ομιλία (*sermo antiquus*). Ο *sermo*, ως προς τη δομή του και τις προϋποθέσεις για τη σύνταξή του, ακολουθεί το υπόδειγμα των δικανικών ρητορικών λόγων: *exordium* (προοίμιο), *narratio* (πρόθεσις- παρουσίαση του θέματος), *partitio* ή *divisio* (διαίρεσις, επιμερισμός κυρίων σημείων του θέματος), *confirmatio* (κατασκευή=επιχειρηματολογία), *refutatio* (ανασκευή=αμφισβήτηση της επιχειρηματολογίας), *peroratio* (ανακεφαλαίωση των επιχειρημάτων).

Κατά την εποχή της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, το κήρυγμα απλουστεύεται. Ως προς την ερμηνεία του βιβλικού κειμένου ακολουθεί το ερμηνευτικό παράδειγμα της πατερικής ομιλίας και ως προς τη σύνθεση ακολουθεί τους κανόνες της Ρητορικής. Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα δημοσιεύτηκαν κυρίως στην Ιταλία άφθονα εγχειρίδια με τα καθήκοντα του κήρυκα, το περιεχόμενο και την τέχνη του κηρύγματος και την εκκλησιαστική Ρητορική (δηλαδή τους κανόνες της θύραθεν Ρητορικής που εφαρμόζονται στα εκκλησιαστικά κηρύγματα).

Ο μοναχός Paolo Segneri (senior=πρεσβύτερος) ανήκει στη γενεά των κηρύκων που έδρασαν μετά τη Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) και εκφράζει τις ανανεωτικές τάσεις του κηρύγματος της Καθολικής Εκκλησίας. Τα πρότυπά του προέρχονται από τη δικανική ρητορεία του Κικέρωνα, τις artes praedicandi και τους λατινόφωνους ή ελληνόφωνους διδασκάλους της πρώτης χριστιανικής χιλιετίας. Αναμόρφωσε τον *sermo modernus* και παρουσίασε μία ώριμη μορφή του κηρύγματος, ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής του. Χρησιμοποίησε τη λογική επιχειρηματολογία και το προσεγμένο γλωσσικό ύφος, για να πείσει και να συγκινήσει τους αποδέκτες του, χωρίς να υποπέσει σε νοησι-αρχία και υφολογικές ακρότητες.

Ο padre Paolo Segneri έγινε γνωστός στον υπόδουλο Ελληνισμό από τους άφθονους μαθητές που σπούδασαν στην Ιταλία, εκ των οποίων επιφανέστεροι υπήρξαν ο Φραγκίσκος Σκούφος και ο Ηλίας Μηνιάτης, οι οποίοι διακρίθηκαν για τις ρητορικές τους ικανότητες. Ο πρώτος κυρίως ως συγγραφέας ρητορικού εγχειριδίου και ο δεύτερος ως συναρπαστικός εκκλησιαστικός ρήτορας.

ε. Οι λατινόφωνες επιδράσεις στο κήρυγμα 15^{ος} - 17^{ος} αι.

Όσοι κληρικοί σπούδασαν στην Ιταλία, προερχόμενοι κατ' αρχάς από τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και στη συνέχεια από τον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο δέχτηκαν επιδράσεις σε δύο θεμελιώδη σημεία: στο είδος του κηρύγματος (*sermo modernus*) και στη συγγραφή ομιλητικών εγχειριδίων.

Στα μέσα του 16^{ου} αι. ο κληρικός Αλέξιος Παρτούρος εκτύπωσε συλλογή κηρυγμάτων του στη Βενετία (1560). Το κήρυγμά του στην πατρίδα του Κέρκυρα διακρινόταν για τα προσεγμένα ρητορικά του σχήματα, τις αποδείξεις της λογικής, τα υψηλότερα νοήματα της θεολογίας και την αναφορά στις πλούσιες θύραθεν γνώσεις της Αναγέννησης.

Ο Παρτούρος εγκαινίασε το λατινόφωνο ομιλητικό παράδειγμα στους άμβωνες της Ανατολής

και αποτέλεσε το πρότυπο για πολλούς συγχρόνους και μεταγενεστέρους του κήρυκες.

Ο Ηλίας Μηνιάτης (1669-1714) γεννήθηκε στην Κεφαλληνία και σπούδασε στο Φλαγγιανό Φροντιστήριο, όπου αργότερα δίδαξε. Αναδείχθηκε ιεροκήρυκας της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως και Επίσκοπος Κερνίκης και Καλαβρύτων. Οπουδήποτε κήρυξε το ευαγγέλιο της χάριτος και της σωτηρίας, Επτάνησα, Κωνσταντινούπολη, Πελοπόννησο, ο λόγος του γοήτευε και ενθουσίαζε τους ακροατές του. Ο Μηνιάτης διακρινόταν για την ευγλωττία του, που ήταν πηγαία αλλά και αποτέλεσμα των επιδράσεων της ομιλητικής σχολής του Paolo Segneri. Η γλώσσα του απεικονίζει τη νεοελληνική της εποχής του και το ύφος του διακρίνεται για τη ζωντάνια και το λυρισμό, που επιτυγχάνονται περισσότερο με εκφραστικά μέσα, (κατάλληλο λεξιλόγιο, εικόνες, παρομοιώσεις) παρά με λογικά επιχειρήματα. Τα κηρύγματά του τυπώθηκαν αμέσως μετά τον θάνατό του στα τυπογραφεία της Βενετίας με τον τίτλο «*Διδαχαί και Λόγοι*» και έκτοτε γνώρισαν πολλές ανατυπώσεις. Το ύφος του συντέλεσε, ώστε οι γραπτοί λόγοι του να αποτελέσουν ένα προσφιλέστατο ανάγνωσμα πνευματικής οικοδομής και εθνικής αφύπνισης.

Κατά την ίδια περίοδο έδρασαν αρκετοί ιεροκήρυκες που όλοι εργάστηκαν για τη στερέωση της

ορθόδοξης πίστης και την εγρήγορση της εθνικής συνείδησης των υποδούλων. Από πολλούς δεν διασώθηκαν τα ομιλητικά έργα και από άλλους τα περισσότερα παραμένουν γνωστά από καταλόγους χειρογράφων αυτής της περιόδου ή από έμμεσες αναφορές. Οπωσδήποτε το σύγχρονο αυξημένο ερευνητικό ενδιαφέρον για την περίοδο της Τουρκοκρατίας προσθέτει διαρκώς και περισσότερες πληροφορίες για το κήρυγμα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, όμως είναι όντως ανεπαρκής η εικόνα που ακόμη υπάρχει για την ομιλητική παραγωγή αυτής της περιόδου, τις επιδράσεις που δέχτηκε ο κάθε ιεροκήρυκας και τις προσωπικές του επιλογές. Ωστόσο εκείνο που είναι βέβαιο και από τα λίγα δείγματα που έχουν ερευνηθεί είναι η αδιάκοπη διακονία του λόγου για την ωφέλεια των υπόδουλων πιστών.

Οι γνωστοί κήρυκες της περιόδου (15^{ος}-17^{ος} αι.), κληρικοί διαφόρων βαθμίδων είναι οι εξής: Παχώμιος Ρουσάνος, Ιωαννίκιος Καρτάνος, Αλβέρτος Μαρίνος, Κύριλλος Λούκαρις, Μελέτιος Βλαστός, Παΐσιος Αγιαποστολίτης, Γαβριήλ ο Σεβήρος, Θεοφάνης Ξενάκης, Νικόλαος Βλαστός, Παχώμιος ο Δοξαράς, Ναθαναήλ Χήχας, Νικόλαος Φιορέντζος, Γεράσιμος Σπαρταλιώτης, Παΐσιος Λιγαρίδης, Νεκτάριος ο Ιεροσολύμων, Λαυρέντιος Καβάκος, Γεράσιμος Βλάχος, Νικόλαος Παπαδόπουλος, Σεβαστός Κυμινάτης, Γεώργιος Πατούσας.

18^{ος}-19^{ος} αι.

Κατά τον 18^ο αιώνα η ακμή των ελληνικών κοινοτήτων στη Διασπορά και η δυνατότητα της τυπογραφίας έδωσαν τη δυνατότητα στους κήρυκες να δημοσιεύουν τα κηρύγματά τους είτε για ορισμένες Κυριακές του έτους ή και για όλες, καθώς επίσης και περιστατικές ομιλίες. Ο κατάλογος των ιεροκηρύκων του 18^{ου} αιώνα είναι πλούσιος. Ενδεικτικά αναφέρονται: Αγάπιος μοναχός Κρης (*Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον ή γουν Διδαχαί και ομιλίας εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού*, Βενετία 1766), Νικόλαος Μαυροειδής (α. *Αποστολικόν δίκτυον ήτοι λόγοι ψυχωφελείς εις την αγίαν και μεγάλην Τεσσαρακοστήν και εις τεσσαρακονθήμερον νηστείαν των Χριστού γεννών*, Ιάσιο 1756, β. *Βιβλίον καλούμενον αυλός ποιμενικός, περιέχον ψυχωφελείς Διδαχάς εν πάσαις ταις Κυριακαίς και δεσποτικάς εορταίς*, Λειψία 1786), Ιωάσαφ Κορνήλιος (*Κυριακοδρόμιον, Α' και Β' τόμοι*, Βενετία 1788).

Ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) υπήρξε εξέχουσα πνευματική μορφή αυτής της περιόδου. Έγραψε σχόλια για τη Ρητορική, Λόγους και *Κυριακοδρόμιο*, το οποίο μεταφράστηκε και διαδόθηκε ευρύτατα ως υποδειγματικός ομιλητικός οδηγός. Ο λόγος του δεν έχει το εκφραστικό πάθος της εποχής του Μηνιάτη (baroque), αλλά είναι λιτός και προ-

σεγμένος. Προδίδει άρτια γνώση της Ρητορικής και τάση για μίμηση της αρχαίας ελληνικής.

Στην πλειάδα των κληρικών που κήρυτταν και συνέγραφαν λόγους με ποικίλες γλωσσικές και υφολογικές επιλογές αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του επισκόπου Αγκύρας Σεραφείμ Ατταλέως, που κήρυξε στην τουρκική γλώσσα χάριν των τουρκοφώνων χριστιανών και συνέγραψε την *Πνευματική κιθάρα*.

Κατά τον 18^ο αι. η ίδρυση σχολείων σε πολλές περιοχές της υπόδουλης χώρας και η δράση ζηλωτών μοναχών με αυξημένη μόρφωση συντέλεσαν στην άνθηση του κηρύγματος. Ο στόχος ήταν πάντοτε η διδασκαλία του Ευαγγελίου (Διδαχή), η πνευματική καλλιέργεια και η διατήρηση της ιστορικής συνείδησης των υποδούλων είτε με λόγιες ρητορικές επιλογές είτε με τον ζωντανό λόγο και το απέριττο ύφος.

Τρόφιμος της Αθωνιάδας Σχολής και μαθητής του σπουδαίου διδασκάλου Ευγένιου Βούλγαρη υπήρξε ο Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779). Με την ευλογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου διέσχισε τις πόλεις και τα χωριά από την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη και τη Μακεδονία μέχρι την γενέτειρά του Αιτωλοακαρνανία, την Ήπειρο και τα νησιά του Ιονίου, αφού προηγουμένως είχε κηρύξει σε όλα τα νησιά του Αιγαίου. Συνολικά σε τρεις αποστολικές

περιοδείες δίδαξε το Ευαγγέλιο (το έργο του καταγράφηκε στις *Διδαχές*) σε απλούστατη γλώσσα και θεία έμπνευση.

Σύγχρονοι με τον Κοσμά τον Αιτωλό υπήρξαν στο Άγιον Όρος οι ηγέτες του αναμορφωτικού κινήματος των Κολλυβάδων, οι οποίοι επεδίωκαν για το κήρυγμα την εξασθένηση των ρητορικών εξάρσεων, τη βιβλική τεκμηρίωση, την απλή γλωσσική έκφραση, με στόχο την πρόσληψη του ευαγγελικού μηνύματος και την εφαρμογή του στον καθημερινό βίο των πιστών. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι των Κολλυβάδων, γνωστοί από το πλούσιο συγγραφικό τους έργο είναι οι εξής: Μακάριος ο Κορίνθου, Αθανάσιος ο Πάριος, Νικόδημος ο Αγιορείτης.

Επιφανής εκκλησιαστικός ρήτωρ στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις απαρχές του επόμενου υπήρξε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, ο οποίος, όπως και οι σύγχρονοί του λόγιοι κληρικοί (π.χ. Βάμβας, Βαρδαλάχος), είχε εγκρατέστατη κλασική παιδεία και εμφανείς επιδράσεις της θύραθεν Ρητορικής. Οι λόγοι που εκφώνησε είναι εορταστικοί, πανηγυρικοί, επιμνημόσυνοι ή πατριωτικοί και έχουν συνταχθεί με πολλή επιμέλεια.

στ. Τα ομιλητικά εγχειρίδια ή εγχειρίδια εκκλησιαστικής ρητορικής

Οι περισσότεροι κληρικοί που σπούδασαν στην Ιταλία μαζί με το νέο είδος του κηρύγματος

(*sermo modernus*) υιοθέτησαν και την πρακτική των ομιλητικών εγχειριδίων. Τα περισσότερα ονομάζονται *Τέχνη Ρητορική* ή φέρουν παρόμοιους τίτλους. Συνήθως περιέχουν θεωρητική διδασκαλία του κηρύγματος και παραδείγματα υποδειγματικών εκκλησιαστικών λόγων. Ειδικές μελέτες για το βαθμό εξάρτησής τους από τα λατινικά πρότυπα, για τις μεταξύ τους σχέσεις, τη γεωγραφική εξάπλωση, τις επιδράσεις τους στο κήρυγμα της Τουρκοκρατίας κατόπιν δεν έχουν γίνει. Εξίσου χρειάζονται εξειδικευμένες μελέτες για την έκταση των επιδράσεων της λατινόφωνης ρητορικής θεωρίας στο κήρυγμα, την αναζωπύρωση της ελληνόφωνης ρητορικής παράδοσης σε σχέση με το πατερικό ομιλητικό παράδειγμα, τη μορφή της Διδαχής, τις γλωσσικές ποικιλίες του κηρύγματος ως προς το ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Όπως προκύπτει από τους καταλόγους ανεκδότων χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκών κατά τον 17^ο αιώνα κυκλοφόρησαν τα εξής εγχειρίδια: Μελετίου Πηγά, *Περί Ρητορικής Τέχνης*, Γεωργίου Κορεσίου *Τέχνη ρητορική*, Θεοφίλου Κορυδαλλέως, *Έκθεσις περί Ρητορικής*, Νικολάου Κούρσουλα, *Ρητορική μετά την Αριστοτέλους*, Καλλινίκου Βεροιαίου, *Περί Ρητορικής*, Γερασίμου Βλάχου, *Διδασκαλία περί του τρόπου του διδάσκειν το ιερόν Ευαγγέλιον*, Αθανασίου του Ρήτορος, *Ρητορική κατ'*

ερωταπόκρισιν, Λέοντος Αλλατίου, Ρητορικά, Κοσμά ιερομονάχου, Περί Ρητορικής ως εν συντομία, Βαρθολομαίου Συροπούλου, Περί ρητορικής τέχνης σύντομος παράδοσις, Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Τέχνη ρητορική κατά παύσιν και απόκρισιν, Φραγκίσκου Σκούφου, Τέχνη ρητορικής, Σεβαστού Κυμινήτου, Συνοπτική παράδοσις της ρητορικής και Σύνοψις της ρητορικής κατά παύσιν και απόκρισιν, Γερασίμου Παλλάδα, Έκθεσις απάσης ρητορικής τέχνης αφιερωθείσα τω Θεώ και Κυρίω ημών Ιησού Χριστώ, Αναστασίου Γορδίου, Τέχνης ρητορικής εισαγωγική διδασκαλία μετά πράξεως εν δέκα τμήμασι διηρημένη, Σαμουήλ Καπασούλη, Ρητορική.

Κατά το μεταβατικό στάδιο από τον 17^ο προς τον 18^ο αιώνα τοποθετούνται τα έργα των αδελφών Λειχούδη:

Ιωαννικίου Λειχούδη, Το της βασιλικής ευγλωττίας παλάτιον είτε γυμνασίοι θεωρίαί τε και ρητορικά μελετήματα, εξήγησις τε τηλευγεστάτη απάσης της ρητορικής δυνάμεως παρά Ιωαννικίου Λειχούδη του αμαρτωλού ποιηθείσα και

Σωφρονίου Λειχούδη, Περί της ρητορικής δυνάμεως ήτοι περί ρητορικής θείας τε και ανθρωπίνης βιβλία τέσσερα και Ρητορική Σωφρονίου Λειχούδη Μετάφρασις Κοσμά μοναχού.

Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρείται αφθονία ρητορικών εγχειριδίων. Επωνύμως αναφέρονται:

Αναστασίου Παπαβασιλοπούλου, *Λευχειμонуόσα Ρητορική, περιλαμβάνουσα τα του Αφθονίου Προγυμνάσματα εκ της Λατίνων ανθολογηθέντα φωνής και εν τη ελληνική διαλέκτω υποστρωθέντα και του ιδίου Κρήνη δωδεκάκρουνος λίαν ωφέλιμος δια τους ιεροκήρυκας*

Μακαρίου Καλογερά, *Τέχνη ρητορική*

Βικεντίου Δαμωδού, *Τέχνη ρητορική κοινή φράσει συντεθείσα*

Αθανασίου Ψαλίδα, *Ρητορική*

Αθανασίου Παρίου, *Ρητορική Πραγματεία*, η οποία προβάλλει τη θύραθεν ρητορική του Βυζαντίου, τη διδασκαλία του trivium, σχολιασμό του Ερμογένη, παραδείγματα από έργα αρχαίων ρητόρων, μνεία των υφολογικών επιδράσεων τους στις πατερικές Ομιλίες και επαινετικά σχόλια για το ύφος του Segneri και του Μηνιάτη.

Στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. κυκλοφόρησαν τρία ρητορικά συγγράμματα με άμεσες επιδράσεις από τον Αθανάσιο Πάριο:

Νεοφύτου Βάμβα, *Ρητορική εκ των ενδοξωτέρων τεχνογράφων ερανισθείσα και συνταχθείσα* (1813)

Κωνσταντίνου Οικονόμου των εξ Οικονόμων, *Ρητορική* (1815)

Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, *Ρητορική συνταχθείσα χάριν της ελληνικής νεολαίας* (1815)

Την ίδια εποχή (17^{ος}-19^{ος} αι.) κυκλοφόρησαν εγχειρίδια με πρακτικές οδηγίες για τη σύνταξη του κηρύγματος.

Α) Μεταφράσεις από ιταλικά πρότυπα

Γεωργίου ιερέως Σουγδουρή, *Περί του πως δει ομιλίαν συγγράφειν* (1681)

Μακαρίου Καλογερά του Πατμίου, *Έκθεσις κανόνων ρητορικών ιεροκήρυξι μάλιστα συμβαλλομένων* (1755)

Ιωάσαφ Κορνηλίου, *Εγχειρίδιον ρητορικόν περί του εξυφαίνειν διδαχάς* (1788)

Β) Πρωτότυπα

Γερασίμου Βλάχου, *Περί του ακραιφνούς τρόπου του διδάσκειν το θείον και ιερόν Ευαγγέλιον*

Αωνύμου, *Σκιαγραφία*

Αωνύμου, *Σύντομος και ευχερής τύπος της εκκλησιαστικής ομιλίας*

Νικολάου Τζερτζέλη, *Σύντομος έκθεσις της εκκλησιαστικής ομιλίας*

Το κήρυγμα στην Τουρκοκρατία, ακόμη και στα ζοφερά χρόνια μετά την Άλωση, ερμήνευσε το Ευαγγέλιο στο λαό του Θεού, τον στήριξε πνευματικά και τον αφύπνισε εθνικά. Η τέχνη της ρητορείας πρόσφερε τη διάταξη του *sermo* και η ερμηνευτική πατερική ομιλία αξιοποίησε τα ρητορικά σχήματα των ελλήνων ρητόρων. Οι ανάγκες γλωσσικής κατανόησης του ευαγγελικού μηνύματος αλλά και η

εμφανής απειλή από την προσηλυτιστική δράση της Ρώμης ώθησαν στη χρήση της νεοελληνικής στο κήρυγμα της ελληνόφωνης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Βιβλιογραφία

- Μανουήλ Γεδεών, Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη Εκκλησία των κάτω χρόνων, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τόμος 8^{ος} (1887-88), σελ. 186-188, 192-196, 198-203.

- Κ. Θ. Δημαρά, *Ιστορία της Νεώτερης Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000.

- Δήμητρας Α. Κούκουρα, *Η Ρητορική και η Εκκλησιαστική Ρητορική*, Θεσσαλονίκη 2003.

- Κωνσταντίνου Κ. Κούκουλα, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1957.

- Παναγιώτη Ν. Τρεμπέλα, *Ομιλητική*, Αθήναι 1976